

Zpracování přirozeného jazyka

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz
<http://nlp.fi.muni.cz/uui/>

Obsah:

- ▶ Komunikace
- ▶ Gramatiky a syntaktická analýza
- ▶ Analýza přirozeného jazyka

Přirozený jazyk – prostředek komunikace

komunikace = cílená výměna informace pomocí produkce a vnímání (sdílených) **pokynů**

- zvířata – až stovky pokynů (šimpanz, delfín, ...)
- člověk – potenciálně neomezené množství, díky **přirozenému jazyku**

2 náhledy na **přirozený jazyk**:

- ▶ **klasický (před 1953)** – jazyk se skládá z vět, které jsou buď pravdivé nebo nepravdivé (srovnej s logikou)
- ▶ **moderní (po 1953)** – užití jazyka je jedna z možných **akcí**
Wittgenstein (1953) **Philosophical Investigations**
Searle (1969) **Speech Acts**

Turingův test založen na jazyku ⇐ **jazyk** je pevně spojen s **myšlením**
komunikace se tvoří pomocí **řečových aktů** (*speech acts*) jako jeden z typů agentových akcí
cíl komunikace – **změnit** akce ostatních agentů

Řečové akty

KOMUNIKAČNÍ SITUACE

Mluvčí (*speaker*) → **Promluva** (*utterance*) → Posluchač (*hearer*)

řečové akty směřují k naplnění cílů mluvčího:

- **informovat** (inform) “Před tebou je jáma.”
- **ptát se** (query) “Vidíš zlato?”
- **příkázat/žádat** (command/request) “Zvedni to.”
- **slíbit/svěřit se s plánem** (promise, commit to plan) “Rozdělím se s tebou o zlato.”
- **potvrdit** (acknowledge) “OK”

plánování řečových aktů vyžaduje znalosti:

- komunikační situace
- sémantiky a syntaxe (sdílených konvencí)
- informace o Posluchači – cíle, znalosti, rozumnost

Komunikační fáze – příklad

průběh promluvy je možné rozložit na **fáze**:

záměr

Vědět(*Po*,
 $\neg Na\_živu(Wumpus_1, S_3)$)

generování

“Wumpus je mrtvý.”

syntéza

[v u m p u s j e m r t v ý i:]

MLUVČÍ

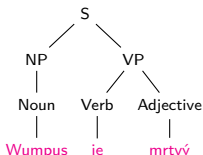
vnímání

analýza

zjednoznačnění POSLUCHAČ

$\neg Na\_živu(Wumpus_1, S_3)$

syntaktická
analýza:

“Wumpus
je mrtvý.”

sémantická
interpretace: $\neg Na\_živu(Wumpus, Ted')$
 $Unavený(Wumpus, Ted')$

pragmatická
interpretace: $\neg Na\_živu(Wumpus_1, S_3)$
 $Unavený(Wumpus_1, S_3)$

zahrnutí

$Tell(KB,$
 $\neg Na\_živu(Wumpus_1, S_3))$

Komunikační fáze (při informování)

fáze promluvy při informování:

- **záměr** (intention) M chce informovat P_o , že P_r
- **generování** (generation) M vybírá slova W pro vyjádření P_r
- **syntéza** (synthesis) M říká slova W

- **vnímání** (perception) P_o vnímá W'
- **analýza** (analysis) P_o odvozuje možné významy $P_{r_1}, \dots, P_{r_n}$
- **zjednoznačnění** (disambiguation) P_o vybírá zamýšlený význam P_{r_i}
- **zahrnutí** (incorporation) P_o zahrne P_{r_i} do své báze znalostí

Může přitom vzniknout **chyba**?

- neupřímnost (P_o nevěří P_r)
- víceznačnost promluvy (P_o zvolí špatné P_{r_i})
- různé pochopení aktuální situace (zamýšlený význam mezi P_{r_i} není)

Gramatiky a syntaktická analýza

zvířata používají místo vět izolované symboly $\Rightarrow$ omezená sada komunikovatelných situací $\rightarrow$ žádná generativní kapacita

gramatika specifikuje skladební strukturu složených pokynů – definuje formální jazyk pokynů

formální jazyk = množina řetězců (vět) terminálních symbolů (slov)

2 náhledy na vztah věty a gramatiky:

- S je správný řetězec/věta z jazyka $\Leftrightarrow S$ je analyzovatelný danou gramatikou
- příslušná gramatika generuje S $\Leftrightarrow S$ je správný řetězec/věta z jazyka

gramatika je zadána jako množina přepisovacích pravidel

$$S \rightarrow NP \ VP$$

$$Pronoun \rightarrow \textit{já} \mid \textit{ty} \mid \textit{on} \mid \dots$$

v tomto příkladu: S větný symbol – kořenový symbol gramatiky
 NP, VP neterminály
 $\textit{já}, \textit{ty}, \dots$ terminály

Typy gramatik

- ▶ **regulární** (regular)   **neterminál** → **terminál**[neterminál]

$$S \rightarrow aS$$

$$S \rightarrow b$$

ekvivalentní síle **konečných automatů**, neumí $a^n b^n$

- ▶ **bezkontextové** (context-free)   **neterminál** → **cokoliv**

$$S \rightarrow aSb$$

ekvivalentní síle **zásobníkových automatů**, umí $a^n b^n$, neumí $a^n b^n c^n$

- ▶ **kontextové** (context-sensitive) – víc termů na levé straně (*kontext* neterminálu)

$$\underline{ASB} \rightarrow \underline{AAaBB}$$

umí $a^n b^n c^n$

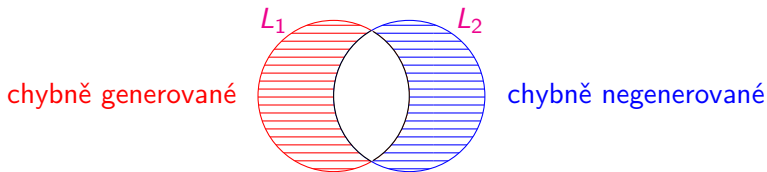
- ▶ **rekurzivně vyčíslitelné** (recursively enumerable) – bez omezení ekvivalentní síle **Turingova stroje**

přirozený jazyk byl dlouho pokládán za bezkontextový → nyní prokázáno, že obsahuje **kontextové prvky**

Přesnost a pokrytí gramatiky

u složitějších jazyků (např. přirozených)

→ jazyk L_1 (generovaný gramatikou) se liší od zamýšleného jazyka L_2

kvalita gramatiky:

- **pokrytí** – procento vět jazyka L_2 generovatelných gramatikou ($|L_1 \cap L_2|/|L_2|$)
- **přesnost** – procento generovaných vět, které jsou správné věty jazyka L_2 ($|L_1 \cap L_2|/|L_1|$)
- kombinová **F-míra** – harmonický průměr $2 \cdot \frac{\text{přesnost} \cdot \text{pokrytí}}{\text{přesnost} + \text{pokrytí}}$

tvorba gramatiky ... postupný proces zvyšování pokrytí a přesnosti gramatiky přirozených jazyků – velmi rozsáhlé a přesto většinou nepopisují plně ani angličtinu ☹

Gramatiky pro analýzu jazyka

využívané pro **syntaktickou analýzu**

- ▶ pro lokální varianty – **regulární** gramatiky (regulární výrazy, např. pro *extrakci informací*)
- ▶ pro vyjmenované větné struktury – **bezkontextové** gramatiky
- ▶ pro plný jazyk – (**mírně**) **kontextové** gramatiky
- ▶ praktické nástroje – většinou **rozšíření bezkontextových gramatik** (CFG):
  - Prolog – definite clause grammars, **DCG**
  - Java, Python – **ANTLR** (**AN**other **T**ool for **L**anguage **R**ecognition)

```
grammar Expr;
prog:  (expr NEWLINE)* ;
expr:  expr ( '*' | '/' ) expr
      |  expr ( '+' | '-' ) expr
      |  INT
      |  '(' expr ')'
      ;
NEWLINE: [\r\n]+ ;
INT: [0-9]+ ;
```

Gramatika – příklad 1

gramatika vět typu “The young boy sings a song.”

1. část – pravidla

sentence → noun_phrase, verb_phrase.

noun_phrase → determiner, noun_phrase2.

noun_phrase → noun_phrase2.

noun_phrase2 → adjective, noun_phrase2.

noun_phrase2 → noun.

verb_phrase → verb.

verb_phrase → verb, noun_phrase.

2. část – lexikon

determiner → 'the'.   noun → 'boy'.

determiner → 'a'.   noun → 'song'.

verb → 'sings'.   adjective → 'young'.

sentence(['the', 'young', 'boy', 'sings', 'a', 'song']).

True

Lexikon pro agenta ve Wumpusově jeskyni

Gramatika přímo na slovech je příliš rozsáhlá. Řešením je rozdělení slov do **kategorií**:

podst. jméno:	<i>Noun</i>	→	zápach vánek třpyt nic wumpuse jáma zlato ...
sloveso:	<i>Verb</i>	→	jsem je vidím cítím působí zapáchá jdu ...
příd. jméno:	<i>Adjective</i>	→	levý pravý východní jižní ...
příslovce:	<i>Adverb</i>	→	tady tam blízko vpředu vpravo vlevo východně jižně vzadu ...
vl. jméno:	<i>Name</i>	→	Petr Honza Brno FI MU ...
zájmeno:	<i>Pronoun</i>	→	já ty mě toho ten ta ...
předložka:	<i>Preposition</i>	→	do v na u ...
spojka:	<i>Conjunction</i>	→	a nebo ale ...
číslice:	<i>Digit</i>	→	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

kategorie můžeme dělit na **otevřené** (vyvíjející se) a **uzavřené** (stálé)

Morfologická analýza

- ▶ v češtině u lexikonu nestačí prostý výčet tvarů – je nutná **morfologická analýza** (morfologie=tvarosloví)
- ▶ skloňovaná a časovaná slova se rozkládají na **segmenty**

pří-lež-it-ost-n-ými:

pří – prefix; lež – kořen; it, ost, n – suffixy; ými – koncovka

- ▶ **základní tvar** slova (*lemma*), podle koncovky se určují **gramatické kategorie**
slovník základních gramatických kategorií: sl_druh(lemma, pád, číslo, rod) → slovo.
adj('chytrý', '1', 'j', 'mž') → 'chytrý'.
adj('chytrý', '2', 'j', 'mž') → 'chytrého'.
adj('chytrý', '1', 'mn', 'mž') → 'chytrí'.
- ▶ reálná morfologická analýza ČJ – program MAJKA na FI MU
<http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwajka/>

```
ajka>nejneuvěřitelněji
<s> nej-ne=uvěřiteln==ěji= (1022)
<l>uvěřitelně
<c>k6xMeNd3
```

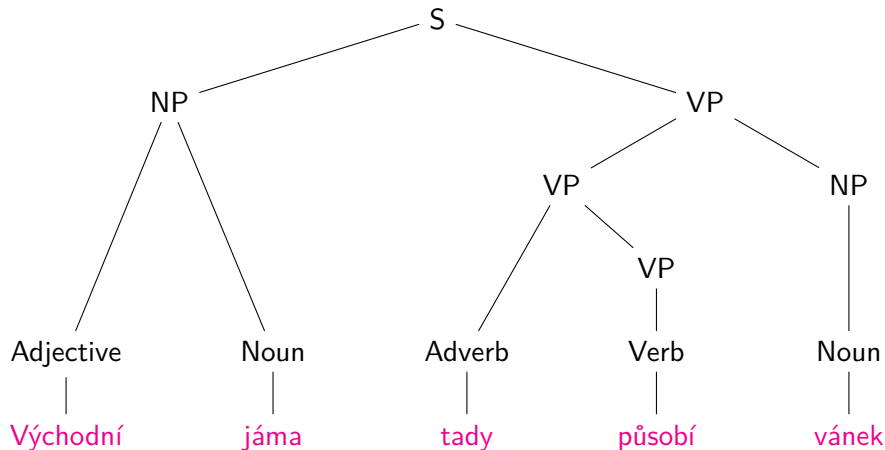
```
ajka>hnát
<s> ==hná=t= (618)
<l>hnát
<c>k5eAmFaI
<s> =hnát=== (1030)
<l>hnát
<c>k1gInSc1,k1gInSc4
```

Gramatická pravidla pro agenta ve Wumpusově jeskyni

<i>S</i>	→	<i>NP VP</i>	%	já + cítím vánek
		<i>S Conjunction S</i>	%	já cítím vánek + a
			%	+ já jdu na východ
<i>NP</i>	→	<i>Pronoun</i>	%	já
		<i>Noun</i>	%	jáma
		<i>Adjective Noun</i>	%	levá jáma
		<i>Pronoun NP</i>	%	toho + wumpuse
		<i>Noun Digit ',' Digit</i>	%	pole + 3,4
		<i>NP PP</i>	%	jáma + na východě
		<i>NP RelClause</i>	%	toho wumpuse + ,který
			%	zapáchá
<i>VP</i>	→	<i>Verb</i>	%	zapáchá
		<i>VP NP</i>	%	cítím + vánek
		<i>VP Adjective</i>	%	je + třpytivý
		<i>VP PP</i>	%	jdu + na východ
		<i>VP Adverb Adverb VP</i>	%	jdu + dopředu
<i>PP</i>	→	<i>Preposition NP</i>	%	na + východ
<i>RelClause</i>	→	<i>',' který' VP</i>	%	,který + zapáchá

Syntaktický strom

syntaktický strom vzniká během **syntaktické analýzy** a dává **záznam** o jejím průběhu:

Konstrukce derivačního stromu

Neterminály opatříme argumentem:

`sentence(sentence(NP,VP)) → noun_phrase(NP), verb_phrase(VP).`

`sentence(s(N,V)) → noun_phrase(N), verb_phrase(V).`

`noun_phrase(np(D,N)) → determiner(D), noun_phrase2(N).`

`noun_phrase(np(N)) → noun_phrase2(N).`

`noun_phrase2(np2(A,N)) → adjective(A), noun_phrase2(N).`

`noun_phrase2(np2(N)) → noun(N).`

`verb_phrase(vp(V)) → verb(V).`

`verb_phrase(vp(V,N)) → verb(V), noun_phrase(N).`

`determiner(det(the)) → 'the'.`

`determiner(det(a)) → 'a'.`

`adjective(adj(young)) → 'young'.`

`noun(noun(boy)) → 'boy'.`

`noun(noun(song)) → 'song'.`

`verb(verb(sings)) → 'sings'.`

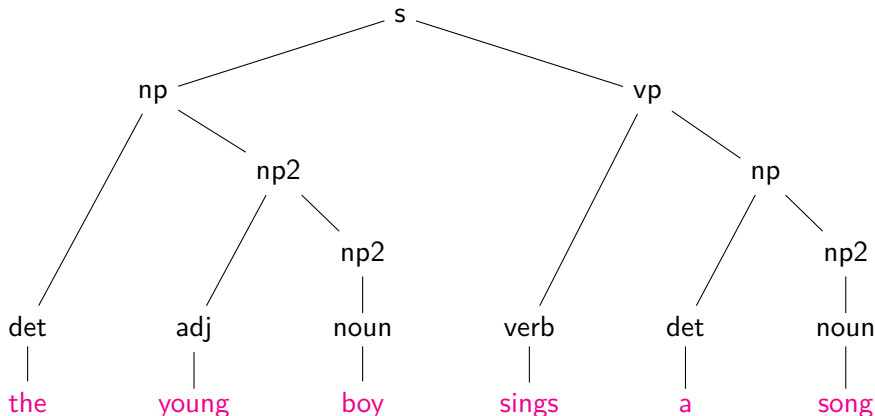
`sentence(Tree, ['the', 'young', 'boy', 'sings', 'a', 'song'])`

`Tree=s(np(det('the'),np2(adj('young'),np2(noun('boy')))),
vp(verb('sings'),np(det('a'),np2(noun('song')))))`

Derivační strom analýzy v gramatikách

```
sentence(Tree, ['the', 'young', 'boy', 'sings', 'a', 'song'], []).
```

```
Tree=s(np(det('the'), np2(adj('young'), np2(noun('boy')))),  
      vp(verb('sings'), np(det('a'), np2(noun('song')))))
```


Test na shodu

Pokud však rozšíříme slovník:

```
noun(noun(boys)) → 'boys'.
```

```
verb(verb(sing)) → 'sing'.
```

Narazíme na problém se shodou v čísle:

```
sentence( _, ['a', 'young', 'boys', 'sings'] ).  
True
```

```
sentence( _, ['a', 'boy', 'sing'] ).  
True
```

Proto rozšíříme neterminály o další argument **Num**, ve kterém můžeme testovat shodu:

```
sentence(sentence(NP,VP)) → noun_phrase(NP, Num), verb_phrase(VP, Num).
```

Gramatika s testy na shodu

`sentence(sentence(N,V)) → noun_phrase(N, Num), verb_phrase(V, Num).`
`noun_phrase(np(D,N), Num) → determiner(D, Num), noun_phrase2(N, Num).`
`noun_phrase(np(N), Num) → noun_phrase2(N, Num).`
`noun_phrase2(np2(A,N), Num) → adjective(A), noun_phrase2(N, Num).`
`noun_phrase2(np2(N), Num) → noun(N, Num).`
`verb_phrase(vp(V), Num) → verb(V, Num).`
`verb_phrase(vp(V,N), Num) → verb(V, Num), noun_phrase(N, Num1).`

<code>determiner(det(the), _) → 'the'.</code>	<code>noun(noun(boy), sg) → 'boy'.</code>
<code>determiner(det(a), sg) → 'a'.</code>	<code>noun(noun(song), sg) → 'song'.</code>
<code>verb(verb(sings), sg) → 'sings'.</code>	<code>noun(noun(boys), pl) → 'boys'.</code>
<code>verb(verb(sing), pl) → 'sing'.</code>	<code>noun(noun(songs), pl) → 'songs'.</code>
<code>adjective(adj(young)) → 'young'.</code>	

`sentence(_, ['a', 'young', 'boys', 'sings']).`

False

`sentence(_, ['the', 'boys', 'sings', 'a', 'song']).`

False

`sentence(_, ['the', 'boys', 'sing', 'a', 'song']).`

True

Generativní síla gramatik

Generativní (rozpoznávací) síla analyzačních gramatik je často větší než CFG
např. jazyk $a^n b^n c^n$:

$abc \rightarrow a(N), b(N), c(N)$.

$a(0) \rightarrow []$. $\# \in$
 $a(s(N)) \rightarrow 'a', a(N)$.

$b(0) \rightarrow []$.
 $b(s(N)) \rightarrow 'b', b(N)$.

$c(0) \rightarrow []$.
 $c(s(N)) \rightarrow 'c', c(N)$.

$abc(X, [])$.

$X = []$

$X = ['a', 'b', 'c']$

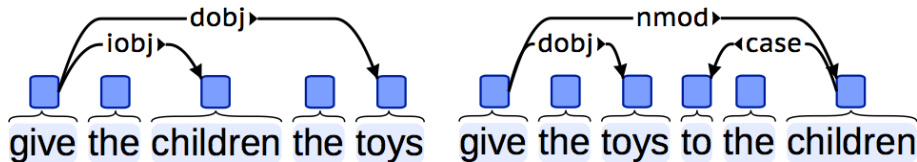
$X = ['a', 'a', 'b', 'b', 'c', 'c']$

$X = ['a', 'a', 'a', 'b', 'b', 'b', 'c', 'c', 'c']$

...

Syntaktická analýza pomocí strojového učení

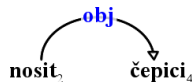
- ▶ využití **anotovaných stromových korpusů** (*treebanks*)
- ▶ lidé **anotují** textový korpus – doplní **syntaktické stromy**
- ▶ **strojové učení** hledá **pravidla/váhy** parametrů
- ▶ **univerzální** napříč jazyky (do jisté míry)
- ▶ anotování je **drahé**
- ▶ **modifikace** pro různé účely je obtížnější
- ▶ často **není dost dat**

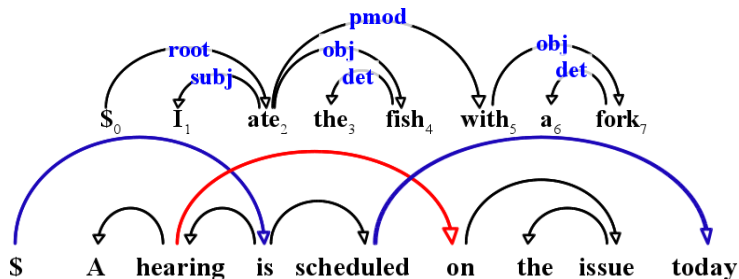
Závislostní analýza

► jedna hrana pro každé slovo

- **hlava** – řídicí slovo
- **závislé/rozvíjející** slovo – modifikátor
- **typ** – popisek hrany

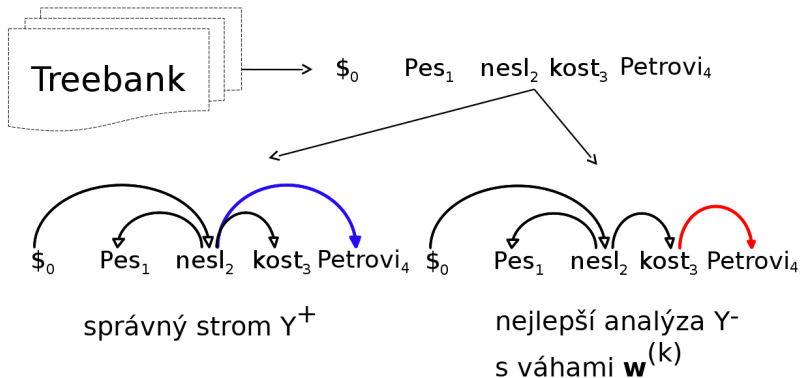
► obtížné pro **neprojektivní stromy**

Example from “Dependency Parsing” by Kübler, Nivre, and McDonald, 2009

Online učení skóre hrany

učení **matice vah rysů w**

$$w^{(k+1)} = w^{(k)} + f(X, Y^+) - f(X, Y^-)$$

Význam syntaktické analýzy

- ▶ analýza **syntaxe** je **podkladem** pro analýzu **významu**
- ▶ většina teorií analýzy významu využívá **princip kompozicionality**:
Význam složeného výrazu je funkcí významu jednotlivých podvýrazů
- ▶ proces **sémantické analýzy**:
  - buď vychází z **výsledků** syntaktické analýzy
  - nebo **probíhá současně** se syntaktickou analýzou; pak může zasahovat i do tvorby syntaktického stromu

Problémy při analýze přirozeného jazyka

- ▶ víceznačnost
- ▶ anaforické výrazy
- ▶ indexické výrazy
- ▶ nejasnost
- ▶ nekompozicionalita
- ▶ struktura promluvy
- ▶ metonymie
- ▶ metaforý

Víceznačnost

- ▶ *ambiguity*
- ▶ **víceznačnost** může být **lexikální**, **syntaktická**, **sémantická** a **referenční**
- ▶ lexikální – “**stát**,” “**žena**,” “**hnát**”
- ▶ syntaktická – “**Jím špagety s masem.**”
“**Jím špagety se salátem.**”
“**Jím špagety s použitím vidličky.**”
“**Jím špagety se sebezapřením.**”
“**Jím špagety s přítelem.**”
- ▶ sémantická – “**Jeřáb** je vysoký.” “Viděli jsme veliké **oko.**”
- ▶ referenční – “**Oni** přišli pozdě.” “Můžeš mi půjčit **knihu?**”
“Ředitel vyhodil dělníka, protože (**on**) byl agresivní.”

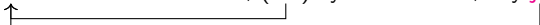
Anaforické a indexické výrazy

anaforické výrazy:

▶ *anaphora*

▶ používají **zájmena** pro odkazování na objekty zmíněné **dříve**

“Poté co se Honza s Marií rozhodli se vzít, (oni) vyhledali kněze, aby je oddal.”

“Marie uviděla ve výloze prstýnek a požádala Honzu, aby jí ho koupil.”

indexické výrazy:

▶ *indexicals*

▶ odkazují se na údaje v **jiných částech** promluvy nebo **mimo** promluvu

“Já jsem **tady**.”

“Proč **jsi to** udělal?”

Metafora a metonymie

metafora:

- ▶ *metaphor*
- ▶ použití slov v **přeneseném významu** (na základě podobnosti), často systematicky

“Zkoušel jsem ten proces **zabít**, ale nešlo to.”

“Bouře se **vzteká**.”

metonymie:

- ▶ *metonymy*
- ▶ používání **jména** jedné **věci** pro (často zkrácené) označení **věci jiné**

“Čtu **Shakespeara**.”

“**Chrysler** oznámil rekordní zisk.”

“Ten **pstruh na másle** u stolu 3 chce další pivo.”

Nekompozicionalita

- ▶ *noncompositionality*
- ▶ příklady **porušení pravidla kompozicionality** u ustálených termínů nebo přednost jiného možného významu při určitých spojeních

“aligátoří boty,” “basketbalové boty,” “dětské boty”

“pata sloupu”

“červená kniha,” “červené pero”

“bílý trpaslík”

“dřevěný pes,” “umělá tráva”

“velká molekula”

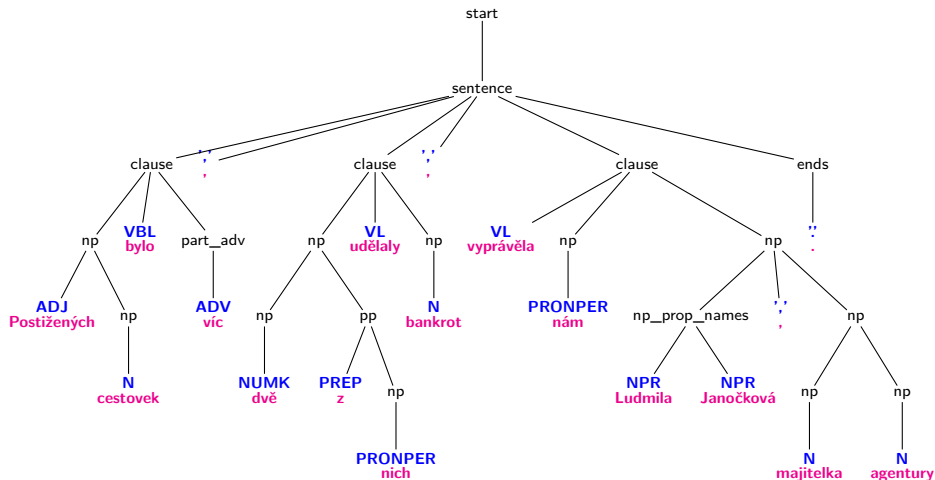
Reálná syntaktická analýza přirozeného jazyka

- ▶ velice **rozsáhlé gramatiky** (desítky až stovky tisíc pravidel)
- ▶ **silná víceznačnost** – někdy až obrovské množství (>milióny) možných syntaktických stromů

Obehnat Šalounův pomník mistra Jana Husa na pražském Staroměstském náměstí živým plotem z hustých keřů s trny **navrhuje** občanské **sdržení** Společnost Jana Jesenia.

- ▶ existují efektivní algoritmy pro takové gramatiky
např. **tabulkový analyzátor** (*chart parser*), běží v $O(n^3)$, tisíce slov/sekundu

Příklad stromu analýzy v systému synt

<http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwsynt/>

Příklad logické analýzy v systému synt

Když je pořádná zima s množstvím sněhu, ani velký nával návštěvníků přírodě příliš nevadí.

$$\begin{aligned}
 & \lambda w_1 \lambda t_2 \left[\text{kdýž\_ani}_{w_1 t_2}, \right. \\
 & \quad \lambda w_3 \lambda t_4 (\exists i_5) \left(\left[\text{pořádný}_{w_3 t_4}, i_5 \right] \wedge \left[\text{zima}_{w_3 t_4}, i_5 \right] \wedge \right. \\
 & \quad \left. \left. \left[\text{s}_{w_3 t_4}, [\text{Of, množství, sních}]_{w_3 t_4}, i_5 \right] \right) \right. \\
 & \quad \lambda w_6 \lambda t_7 \left[\text{Not}, \left[\text{True}_{w_6 t_7}, \lambda w_8 \lambda t_9 (\exists x_{10}) (\exists i_{11}) (\exists i_{12}) \left(\right. \right. \right. \\
 & \quad \left. \left. \left. \left[\text{Does}_{w_8 t_9}, i_{12}, [\text{Imp}_{w_8}, x_{10}] \right] \wedge \left[\text{příroda}_{w_8 t_9}, i_{11} \right] \wedge \right. \right. \\
 & \quad \left. \left. \left. x_{10} \subset \left[\text{vadit}, i_{11} \right]_{w_8} \wedge \left[\text{příliš}, x_{10} \right] \wedge \right. \right. \\
 & \quad \left. \left. \left. \left. \left. \left[\text{velký}, [\text{Of, nával, návštěvník}]_{w_8 t_9}, i_{12} \right] \right) \right] \right] \right] \dots \mathcal{O}_{\tau\omega}
 \end{aligned}$$

NLP – Natural Language Processing

část **umělé inteligence** zaměřená na **zpracování textu a řeči**

Významné úkoly v NLP (předmět IA161)

- ▶ **analýza** textu v přirozeném jazyce – morfologická, syntaktická, sémantická
- ▶ **generování** textu v přirozeném jazyce
- ▶ syntéza a rozpoznávání **řeči**
- ▶ získávání informací (**Information retrieval**)
- ▶ extrakce informací (**Information extraction, Text mining**)
- ▶ určení typu dokumentu (**Text classification/clustering**)
- ▶ strojový překlad (**Machine translation**)
- ▶ odpovídání na otázky (**Question answering**)
- ▶ korektura textu (**Spell-checking, Grammar checking**)
- ▶ výtah z textu (**Text summarization**)
- ▶ určení stylu dokumentu/autora (**Stylometry, Authorship attribution**)
- ▶ porozumění (obsahu) textu (**Natural language understanding**)
- ▶ komunikace člověk-stroj (**Man-machine communication, Chatbots**)